

تحلیل مفاهیم انتظار، ولایت و عدالت در صحیفه سجادیه

مهدیه عزیزی^۱

چکیده

این پژوهش با محوریت بررسی آموزه‌های اخلاقی و معرفتی در صحیفه سجادیه، به تحلیل مفاهیم بنیادین «ولایت»، «انتظار»، «توکل»، «صبر» و «عدالت» می‌پردازد؛ مفاهیمی که در منظومه فکری امام زین‌العابدین (ع) به عنوان راه‌های تعالی انسان و سامان‌دادن جامعه ایمانی مطرح شده‌اند. با استناد به آیات قرآن، روایات اهل‌بیت (ع) و تفسیرهای بزرگان چون مکارم شیرازی، مطهری و امام خمینی (ره)، نشان داده می‌شود که دعا‌های امام سجاد (ع) صرفاً نیایش‌های فردی نیستند، بلکه نظامی جامع از معارف اجتماعی و الهی را بازتاب می‌دهند. در این دستگاه فکری، «ولایت» محور هدایت، «انتظار» جلوه امید فعال و آگاه، و «عدالت» مقصد نهایی ایمان و اخلاق معرفی شده است. نتیجه پژوهش تأکید بر پیوند درونی میان دعا، خرد دینی و عمل اجتماعی است که مسیر رشد مؤمنانه و تحقق جامعه عدل‌محور را ترسیم می‌کند.

کلیدواژه: صحیفه سجادیه، عدالت، ولایت، انتظار، توکل، صبر

^۱ طلبه سطح دو مدرسه علمیه فاطمه الزهراء سلام الله علیها شهر کرد غرب ۰۹۹۲۵۹۷۳۶۳۹

مقدمه

صحیفه سجادیه، مجموعه‌ای از دعا‌های امام زین‌العابدین(ع)، میراثی گران‌سنگ در میان متون اسلامی است که در آن، عرفان، اخلاق و اندیشه اجتماعی با زبانی دعاگونه و ژرف به هم آمیخته‌اند. این اثر، فراتر از یک مجموعه دعا، نظامی تربیتی و معرفتی را سامان می‌دهد که می‌تواند مبنای فهم انسان معاصر از رابطه بنده با خدا، خود و اجتماع باشد. در زمانه بحران‌های معنوی و اجتماعی، بازخوانی مفاهیم بنیادین این صحیفه مانند ولایت، توکل، صبر، عدالت و انتظار، اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا این مفاهیم نه تنها ابعاد عبادی، بلکه کارکردهای تمدنی و اجتماعی را در بر دارند. در این مقاله با تکیه بر منابع قرآنی، نهج‌البلاغه، روایات اهل‌بیت(ع)، و تحلیل‌های اندیشمندان معاصر، نقش و جایگاه امامان به‌ویژه امام سجاده(ع) در تبیین این مفاهیم بررسی شده است. هدف آن، ارائه تصویری وحدت‌یافته از ایمان، امید و عدالت در چارچوب ولایت الهی است؛ ولایتی که واسطه هدایت انسان و معیار حق‌طلبی در همه عرصه‌ها به شمار می‌رود.

مفهوم شناسی

ولایت

از لحاظ لغوی از ریشه (وَلَّی) گرفته شده و به معنای نزدیکی دو شی به یک دیگر است

ولی از نام‌های خداوند است و همان ناصر است که مسؤول امور عالم و مخلوقات است که قائم به او می‌باشند.

(محمد بن مکرّم بن منظور ، لسان و العرب، ج ۱۵، ص ۴۰۷)

در اصطلاح ولاء و توالی آن است که دو چیز چنان باشند که میان‌شان چیز دیگری نباشد و به طور استعاره به نزدیکی ولاء و توالی گویند خواه در مکان باشد یا صداقت یا نصرت یا اعتقاد .

(راغب اصفهانی، ج ۱، ص ۸۸۵)

انتظار

از لحاظ لغوی انتظار به معنای چشم به راه بودن، دیده‌بانی، درنگ در امور و نوعی امید بستن به آینده است و منتظر به کسی گفته می‌شود که از وضع حاضر و موجود راضی نیست و برای وضع بهتری در تلاش است (التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۱۲، ص ۱۶۶)

و در اصطلاح چشم‌به‌راهی برای آینده‌ای است که در آن ظلم و ستم و بی‌عدالتی‌ها نباشد و جهان از همه‌ی زشتی‌ها رهایی یابد و عدالت در سراسر جهان حاکم باشد.

انتظار یعنی امید و آرزوی آمدن یک منجی مصلح و حاکم عادل مطلق بر سراسر جهان و امید به جایگزین شدن حکومت عدل و عدالت به جای حکومت‌های جور و ستم. (ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۳۸۱)

توکل

توکل به معنای واگذاری نتیجه به خداوند است، نه ترک تلاش. مؤمن دعاگو، با دعا به درگاه خداوند، از اسباب مادی بهره می‌گیرد، اما دل به اراده الهی می‌سپارد. قرآن می‌فرماید:

«وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (سوره طلاق، آیه ۳)

امام خمینی (ره) در چهل حدیث می‌نویسد:

«توکل حقیقی آن است که بنده بداند هیچ مؤثر حقیقی جز خدا نیست و بداند هرچه از او رسد خیر است؛ در این حال، اضطراب از دلش می‌رود» (خمینی، ۱۳۷۱، ص ۲۹۸).

در سختی‌ها و دشواری‌ها (عند الشدة و الجهد و تعسر الأمور)

اللَّهُمَّ لَا طَاقَةَ لِي بِالْجَهْدِ، وَلَا صَبْرَ لِي عَلَى الْبَلَاءِ، وَلَا قُوَّةَ لِي عَلَى الْفَقْرِ، فَلَا تَحْرِمْنِي رِزْقَكَ، وَلَا تُكَلِّبْنِي إِلَى خَلْقِكَ، بَلْ تَفَضَّلْ عَلَيَّ بِرِزْقٍ وَاسِعٍ وَ عَافِيَةٍ دَائِمَةٍ.

خدایا! مرا توانِ سختی نیست، و شکیبایی بر بلا ندارم، و نیرویی بر فقر و تنگدستی ندارم. پس روزی‌ات را از من مگیر، و مرا به خلق خود وامگذار، بلکه به فضل خود روزی گسترده و تندرستی پایدار عطا فرما.

در بحث "توکل" «لَا تُكَلِّبْنِي إِلَى خَلْقِكَ» نشان می‌دهد امام (ع) توکل را در اوج سختی و نیاز، به معنای بریدن از مخلوق و امید بستن تنها به خالق می‌داند.

در "صبر" با اعتراف به نداشتن صبر در برابر بلا، دعا از خداوند طلب یاری در تحمل می‌کند؛ یعنی صبر را در پیوند با توفیق الهی معنا می‌کند.

در "امید و انتظار" وقتی می‌فرماید «بَلْ تَفَضَّلْ عَلَيَّ بِرِزْقٍ وَاسِعٍ»، در حقیقت انتظارِ رحمت و گشایش از سوی خداوند را بیان می‌کند. این انتظار، برخاسته از امیدِ مطلق است نه اضطراب.

در این فراز، سه مؤلفهٔ «صبر، توکل و امید» در اوج هماهنگی قرار گرفته و مضمون انتظارِ مؤمنانه در سختی‌ها را نشان می‌دهد. (صحیفه سجادیه، دعا ۲۲، بند ۱-۳، ترجمه الهی قمش‌ای، ص ۲۷۴)

"پناه بردن به خدا از شر دشمنان"

فَنظَرْتُ يَا إِلَهِي إِلَى ضَعْفِي عَنْ احْتِمَالِ الْفَوَاحِشِ، وَ عَجَزِي عَنِ الْإِنْتِصَارِ مِمَّنْ قَصَدَنِي بِمُحَارَبَتِهِ، وَ قَدْ فَرَرْتُ إِلَيْكَ بِنَفْسِي، وَ أَنْتَ خَيْرُ مَنْ فَرَّ إِلَيْهِ الْفَارُّونَ.

پس تو، ای خدای من، به ناتوانی من در تحمل مصیبت‌ها، و به ناتوانی‌ام از دفاع در برابر کسی که با من دشمنی کرده، نگرستی؛ و من به سوی تو با جانِ خود گریختم، و تو بهترین پناهی هستی که گریزانان به او پناه می‌برند.

(صحیفه سجادیه، دعا ۴۹، بند ۲-۴، ترجمه الهی قمش‌ای، ص ۵۲۱)

در این بند از دعای ۴۹ جمله «فَرَرْتُ إِلَيْكَ بِنَفْسِي» بیانگر توکل حقیقی است؛ یعنی پناه بردن کامل به خدا و رها کردن اسباب ظاهری.

در موضوع صبر امام (ع) در مواجهه با «محاربه دشمن» از خدا یاری می‌طلبد، اما شکایت نمی‌کند؛ بلکه ضعف خود را می‌پذیرد و این همان صبر آمیخته با توکل است.

از امام رضا(ع) نقل شده که فرمودند: چقدر خوب است صبر و انتظار فرج! آیا نشنیده‌ای خداوند عزوجل فرموده: وَ ارْتَقِبُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ رَقِيبٌ (هود/۹۳) و چشم به راه باشید که من با شما چشم به راه هستم. فَأَنْتَظِرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظَرِينَ (اعراف/۷۱) پس انتظار بکشید که من با شما از منتظران هستم. بنابراین بر شما باد صبر، به درستی که گشایش پس از ناامیدی می‌آید، البته آنان که پیش از شما بودند صبورتر از شما خواهند بود.

بیان امام‌رضا (ع) پس از کلام خداوند و یکی از ویژگی‌های خداوند در روایت توصیه به صبر، درستکاری و عدم ناامیدی در جهت انتظار فرج است.

آیت‌الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه می‌نویسد:

«صبر در کنار نماز (دعا) آمده است، زیرا نماز، مایهٔ ارتباط با خدا و صبر، مایهٔ پایداری در برابر ناملایمات است؛ این دو با هم، روح ایمان را زنده نگه می‌دارند»

(مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۵۷-۴۵۸)

انتظار فرج، یعنی امید به آینده، اما همراه با صبر و توکل، نه انفعال و بی‌عملی

(مطهری، ۱۳۷۸، ص ۱۰۳)

و اما در موضوع امید و انتظار واژهٔ «نَظَرْتُ» به معنای عنایت و التفات الهی است؛ یعنی امام در حال انتظار رحمت و نگاه لطف الهی است. این نگاه، مبنای امید به نجات و پیروزی است.

در نتیجه این دعا ۴۹ صحیفه سجادیه تصویری کامل از «انتظار مؤمنانه در دلِ سختی‌ها» ارائه می‌کند؛ انتظاری که بر سه ستون امید، صبر و توکل استوار است

۲_ تحلیل مفهوم ولایت در صحیفه سجادیه

ولایت در فرهنگ اسلامی به معنای رهبری، هدایت و سرپرستی الهی است که در سطح فردی و اجتماعی نقش اساسی دارد. صحیفه سجادیه، به عنوان اثر گرانسنگ امام زین‌العابدین (ع)، جایگاه اهل‌بیت (ع) را در تحقق ولایت الهی برجسته کرده و آنان را واسطه هدایت انسان‌ها معرفی می‌کند.

الف. جایگاه اهل‌بیت (ع) در صحیفه سجادیه

امام سجاد (ع) در دعا‌های خود به طور مکرر بر محبت، پیروی و توسل به اهل‌بیت (ع) تأکید می‌کند. ایشان اهل‌بیت (ع) را وسیله تقرب به خداوند و دریافت رحمت الهی می‌دانند. به عنوان نمونه، در دعای مکارم الاخلاق می‌فرمایند: خدایا مرا از دوستان و شیعیان امامان از اهل‌بیت (ع) قرار ده .

(صحیفه سجادیه، دعای مکارم الاخلاق، ص ۳۴)

سُئِلَ (عليه السلام) أَيُّهُمَا أَفْضَلُ، الْعَدْلُ أَوْ الْجُودُ؟

از آن حضرت پرسیدند که کدام یک از این دو برترند: عدالت یا بخشنندگی؟ فرمود:

عدالت، هر چیز را به جای خود می نهد و بخشنندگی آن را از جای خود بیرون می نهد. عدل، نگاهدارنده همگان است و بخشنندگی، تنها کسی را در بر می گیرد که بخشش نصیب او شده. پس، عدالت از بخشنندگی شریفتر و برتر است.

(مجموعه آثار، عدالت از نظر علی (عليه السلام)، ج ۲۵، ص ۲۲۵. نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷).

در دعای مکارم الاخلاق، عدالت در رفتار فردی محور است:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ لَا تَرْفَعْنِي فِي النَّاسِ دَرَجَةً إِلَّا حَطَطْتَنِي عِنْدَ نَفْسِي مِثْلَهَا، وَ لَا تُحْدِثْ لِي عِزًّا ظَاهِرًا إِلَّا أَحْدَثْتَ لِي ذِلَّةً بَاطِنَةً عِنْدَ نَفْسِي بِقَدْرِهَا» (صحیفه سجادیه، دعای ۲۰).

این دعا نشان می دهد عدالت درونی و تعادل نفس، اساس عدالت اجتماعی است؛ زیرا کسی که در درون خود به توازن و انصاف دست یافته، در رفتار بیرونی نیز عادل می گردد.

صحیفه سجادیه، دعای ۲۰ (مکارم الاخلاق)

در دعای ۲۰ صحیفه سجادیه آمده است:

«أَلِّلْهُمْ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَبَلِّغْ بَايِمٍ أَنِي أَكْمَلَ الْإِيمَانِ وَأَجْعَلْ يَقِينِي أَفْضَلَ الْيَقِينِ ... وَ اجْعَلْنِي مِنَ الْعِبَادِ الْمُتَّبِعِينَ سُنَّتَ نَبِيِّكَ وَ أَهْجُرْنِي عِنْدَكَ عِنَادَ الْمُتَكَبِّرِينَ»

ترجمه تقریبی:

«خدایا، بر محمد و خاندانش درود فرست و ایمان من را به کامل ترین ایمان برسان، و یقین مرا بهترین یقین گردان ... و مرا از بندگان متابعت کننده سنت پیامبرت قرار ده، و مرا از میان آنانی که با تو تکبر می ورزند، جدا ساز».

در زمینه عدالت خواهی و ظلم ستیزی

برپایی ایمان و یقین عالی

- درخواست «کامل‌ترین ایمان» و «بهترین یقین» نشان می‌دهد که فرد دعاگو، می‌خواهد جایگاه درونی و اخلاقی خود را ارتقاء دهد — این ارتقاء، زمینه‌ساز عملی عدالت است، زیرا انسان دارای ایمان و یقین بالا، کمتر احتمال دارد به ظلم تن دهد یا مستعد ظلم کردن باشد.

- بنابراین، یکی از بسترهای عدالت‌خواهی، اصلاح ذات و تقویت ایمان است.

(صحیفه سجاده، دعای ۲۰، بند ۱ (مکارم‌الاخلاق))

(تصویری از عدالت‌محوری و ظلم‌ستیزی امام زمان (عج) در دعای ندبه)

این دعا از امام صادق (ع) هست و درباره‌ی فلسفه‌ی فرستاده شدن پیامبران و جانشینانشون حرف می‌زنه. امام صادق (ع) می‌فرمایند که همه‌ی پیامبران، هر کدام یه بخش از برنامه‌ی بزرگ الهی رو انجام دادن تا در نهایت، این مسیر به پیامبر اسلام (ص) برسه. خدا به پیامبر وعده داده که دینش بر همه‌ی دین‌ها پیروز می‌شه، حتی اگه دشمنان نخوان. این وعده در آخرالزمان و با ظهور امام زمان (عج) تحقق پیدا می‌کنه.

بعد امام صادق (ع) درباره‌ی زمان غیبت و دوران سخت آخرالزمان حرف می‌زنن؛ وقتی ظلم و فساد زیاد می‌شه و مردم دلشون پر از درد و انتظار می‌مونه. در دعا از خدا می‌خوان که هرچه زودتر امام زمان (عج) ظهور کنه تا زمین پر از عدالت بشه، ستمگران نابود بشن و مردم با شادی بگن «الحمد لله رب العالمین».

نتیجه

نتایج این پژوهش بیانگر آن است که دعا‌های امام سجاد(ع) در صحیفه سجادیه، بستری برای تربیت روحی و اجتماعی انسان مؤمن فراهم می‌آورد. در این سیستم معرفتی، ولایت زیربنای ایمان و شرط قبولی اعمال معرفی می‌شود، انتظار با مفهوم امیدِ فعال و توکلِ آگاهانه پیوند دارد، و عدالت غایت سیر معنوی انسان و تجسم عملی ایمان است. امام(ع) در این دعاها، با تأکید بر دعا در سختی‌ها، پایداری در برابر دشمنان و تقاضای ایمان کامل، نشان می‌دهد که ایمان راستین از مسیر صبر، امید، توکل و ولایت عبور می‌کند. از منظر ایشان، دعا وسیله‌ای برای اصلاح فرد و جامعه است، نه صرفاً نیایش شخصی. بر این اساس، صحیفه سجادیه را می‌توان منشور جامع انسان‌سازی و جامعه‌سازی دانست؛ متنی که اصول تربیت مؤمن، عدالت‌خواهی و انتظار مصلح کل را در خود جمع کرده است.

❦ منابع و مآخذ

★ قرآن کریم.

★ نهج البلاغه. شریف رضی، محمد بن حسین. چاپ دوم. قم: انتشارات دارالهجره، ۱۴۱۴ق، نامه ۳۱؛ حکمت ۴۳۷.

★ صحیفه سجاده (امام زین العابدین علیه السلام). الهی قمشهای، محمد مهدی (مترجم). قم: مرکز نشر اسلامی، چاپ هفتم، ۱۳۸۸

۱. الهی قمشهای، محمد مهدی. ترجمه صحیفه سجاده، دعا ۲۲، بند ۱-۳. قم: همان، ص. ۲۷۴.

۲. الهی قمشهای، محمد مهدی. ترجمه صحیفه سجاده، دعا ۴۹، بند ۲-۴. قم: همان، ص. ۵۲۱.

۳. الهی قمشهای، محمد مهدی. ترجمه دعای ابو حمزه ثمالی. قم: همان، ص. ۱۵۲.

۴. الهی قمشهای، محمد مهدی. ترجمه دعای کمیل. قم: همان، ص. ۹۲.

۵. الهی قمشهای، محمد مهدی. ترجمه دعای مکارم الاخلاق. قم: همان، ص. ۳۴.

۶. امینی، ابراهیم. عدالت در اسلام. قم: بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۹۸.

۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی. الامالی. قم: مؤسسه الصادق للطباعة و النشر، ۱۴۳۶ق (= ۲۰۱۵م).

۸. اصفهانی، راغب. المفردات فی غریب القرآن. دمشق - بیروت: دارالعلم (یا دارالقلم)، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.

۹. خمینی، سید روح الله. صحیفه امام (ره). ۱۳۷۱.

۱۰. کلینی، محمد بن یعقوب. الکافی. ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص. ۴۱۳، ح ۷؛ ج ۲، ح ۵.

۱۱. فرات کوفی، فرات بن ابراهیم. تفسیر فرات الکوفی. تحقیق: محمد کاظم. چاپ اول. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۰

۱۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. ج ۱۵، چاپ سوم. بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ق.

۱۳. معین، محمد. فرهنگ فارسی معین. تهران: امیرکبیر، ج ۲.

۱۴. مطهری، مرتضی. مجموعه آثار. تهران: صدرا، ۱۳۷۸.

۱۵. مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۷، ص. ۳۸۱؛ ج ۱، ص. ۴۵۷-۴۵۸، ۱۳۷۴.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر. مجموعه آثار: عدالت از نظر علی(ع)، ج ۲۵.
۱۷. موسوی همدانی، محمدتقی. ترجمه و شرح نهج البلاغه. چاپ بیستم. قم: انتشارات دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۹ش.
۱۸. حرّ عاملی، محمد بن حسن. وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، ۱۴۰۹ق (=۱۹۸۸م).
۱۹. بلاغة الإمام علی بن الحسین: خطب، رسائل، کلمات، جعفر عباس الحائری. بیروت: دار الصفوة، ۲۰۰۴م (۱ مارس ۲۰۰۴).
۲۰. مصطفوی، حسن. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. ج ۱۲. تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، ۱۳۹۳ق.